

UDK 371.26:371.3:65.012:159.9]:371.13(497.5)
Izvorni znanstveni rad

Obrazovanje za poduzetnost – perspektiva osnovnoškolskih učitelja i nastavnika

Branislava Baranović, Marina Štibrić

*Institut za društvena istraživanja u Zagrebu,
Centar za istraživanje i razvoj obrazovanja, Zagreb, Hrvatska
E-mail: baranov@idi.hr; marina@idi.hr*

Vlatka Domović

*Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
E-mail: vlatka.domovic@ufzg.hr*

SAŽETAK U tekstu su prikazani rezultati empirijskog istraživanja obrazovanja za poduzetnost u osnovnim školama u Hrvatskoj. U istraživanju se pošlo od šireg određenja poduzetničke kompetencije koje pored ekonomske pismenosti i znanja potrebnih za pokretanje posla obuhvaća osobine ličnosti i vještine potrebne za uspješno djelovanje pojedinca u profesionalnom i širem socijalnom kontekstu.

Istraživanje je provedeno 2006. godine na uzorku od 688 učitelja i nastavnika iz 25 osnovnih škola različitih regija Hrvatske. Ciljevi istraživanja bili su utvrditi kako učitelji i nastavnici percipiraju aktivnosti škole i nastavne metode kojima se potiče razvoj poduzetnosti učenika i kako procjenjuju poduzetničke osobine i ponašanje učenika. Također se nastojalo provjeriti postoje li razlike u učiteljskim i nastavničkim percepcijama i procjenama s obzirom na njihovo radno mjesto (rade li kao učitelji ili nastavnici) i duljinu njihovog radnog staža.

Rezultati pokazuju da više od polovice učitelja i nastavnika ponekad sudjeluje u organiziranju i izvođenju aktivnosti na nivou škole kojima se potiče poduzetnost učenika. Procjene učitelja općenito su bile više od procjena nastavnika. Zamjetan je trend povećanja uključenosti učitelja i nastavnika u školske aktivnosti i nastavne metode kojima se potiče poduzetnička kompetencija s porastom duljine njihovog radnog staža. Prema procjenama učitelja i nastavnika, obilježja poduzetnosti koja posjeduje najveći broj učenika jesu otvorenost za promjene i nova iskustva, spremnost za suradnju i dogovaranje s vršnjacima, te motivacija za ostvarivanje postignuća. Oko trećine ispitanika procijenila je da ih ima većina ili svi učenici u njihovoj školi, dok je za druge osobine ovaj postotak još manji. Nalazi ukazuju na postojanje potrebe za uvođenjem sustavnog obrazovanja za poduzetnost u

obvezno obrazovanje, što implicira izradu njegove jasne koncepcije i nastavnih programa, odnosno kurikuluma.

Ključne riječi: poduzetnička kompetencija, poduzetnost, obvezno obrazovanje, učitelji razredne nastave, predmetni nastavnici, radni staž, nastavne metode, školske aktivnosti.

Primljeno: siječanj 2008.

Prihvaćeno: veljača 2008.

1. Koncept poduzetništva i obrazovanje za poduzetnost – pristupi i određenja

Koncept poduzetništva tradicionalno je vezan za područje ekonomije, preciznije za pokretanje i razvijanje posla, za poslovnog pojedinca i sl. Iako postoji mnoštvo različitih pristupa i određenja njegovog sadržaja, može se reći da koncept poduzetništva i u ekonomiji uključuje znanja i vještine, te osobine ličnosti i stavove potrebne za pokretanje i uspješan razvoj posla, s različitim akcentiranjem pojedinih komponenti (Drucker, 1995.; Kuip i Verheul, 2003.).

Usložnjavanje i brze promjene u ekonomskom i općenito društvenom kontekstu koje su zahtijevale aktivan odnos i odgovornost pojedinca, ne samo za njegov profesionalni život nego i za život zajednice, naglasile su važnost poticanja razvoja osobina ličnosti i stavova vezanih za poduzetnost i širenje pojma poduzetništva izvan područja ekonomije. Tako ekonomist Shultz već 1975. godine koristi pojam poduzetništva u širem smislu, navodeći da se ne može ograničiti na ekonomiju, odnosno poslovne ljude (Shultz, 1975.; prema Kuip i Verheul, 2003.). Vezivanje poduzetništva uz djelovanje pojedinca u širem socijalnom kontekstu rezultiralo je uvođenjem pojma socijalnog poduzetništva kao njegove komponente (Dees, 1998.; Bornstein, 2003.; Davis i sur., 2003.; Hines, 2005.; Winifield, 2005.). U ovom sažetom ocrtavanju karakteristika pojma poduzetništva za našu analizu, koja je fokusirana na analizu odgoja i obrazovanja (dalje u tekstu obrazovanja)¹ za poduzetnost u obveznom obrazovanju, može se ukratko reći da se suvremeni koncept poduzetništva koristi u širem smislu, a implicira osobine ličnosti, znanja, vještine i stavove pojedinca koje mu omogućuju kreiranje i realiziranje prilika u promjenjivom i nesigurnom profesionalnom i društvenom okruženju. Današnje diskusije o pojmu poduzetništva, koje se odvijaju u kritičkom odnosu spram njegovog užeg tradicionalnog razumijevanja, idu u smjeru i terminološke promjene, tj. zamjene

¹ U tekstu pojam poduzetničke kompetencije koju učenici trebaju steći tijekom obveznog obrazovanja uključuje sljedeće komponente: znanja, vještine, vrijednosti i stavove, tj. sadrži obrazovnu i odgojnu dimenziju koje tretira kao jednu cjelinu. Sintagmu obrazovanje za poduzetničku kompetenciju koristimo u širem smislu, odnosno kao pojam koji pokriva sve navedene komponente, uključujući i odgojnu dimenziju u užem smislu. O određenju poduzetničke kompetencije, pojmu poduzetnosti i poduzetništva govori se dalje u tekstu.

pojma poduzetništva pojmom poduzetnosti kako bi se i na semantičkoj razini izrazilo njegovo širenje izvan ekonomije na sva ostala područja ljudskog i društvenog života, te spomenuti pomaci u njegovim sadržajnim komponentama. Štoviše, ove konceptualne promjene i pojašnjenja razumiju se i kao prijelaz od dominacije poduzetničke paradigme u užem smislu (engl. *entrepreneurship paradigm*) paradigmi poduzetnosti (engl. *entrepreneurial paradigm*) koja danas dominira u europskom diskursu (Gibb, 2002.:233–269).

Obrazovanje koje predstavlja značajno sredstvo razvoja ljudskog kapitala i socijalne integracije dobilo je značajnu ulogu u razvoju poduzetništva, odnosno poduzetnosti pojedinca. Uloga obrazovanja u razvoju poduzetnosti pojedinca dobila je na značaju širenjem procesa globalizacije i intenziviranjem kompeticije na svjetskoj razini koja zahtijeva, i na individualnom i na nacionalnom nivou, osposobljenost za nošenje s brzim i teško predvidivim promjenama u ekonomiji, tehnologiji, politici i društvenom životu općenito. Navedeni socijalni kontekst s izraženom liberalizacijom ekonomije tendira razvoju kulture oslanjanja na samog sebe (engl. *culture of self-help*).

Upravo zbog činjenice da je poduzetnost danas postala način života pojedinca, tj. jedna od temeljnih pretpostavki uspješnog života pojedinca i društva, poduzetnička kompetencija proglašena je jednom od temeljnih kompetencija potrebnih za život i rad u društvu znanja koju putem obrazovanja treba osigurati svakom pojedincu (European Commission, 2004.).

Pokazuje se da se u vezi s obrazovanjem za poduzetnost već na konceptualnoj razini postavljaju brojna pitanja čiji odgovori zahtijevaju teorijske i empirijske analize sadašnjeg stanja i razvojnih smjerova. Kako je definiran pojam poduzetničke kompetencije koju obrazovanjem treba razvijati, kada početi s obrazovanjem za poduzetnost i kako obrazovati za poduzetnost, samo su neka od pitanja o kojima se danas diskutira na teorijsko-znanstvenoj i političko-praktičnoj razini.

Analize i iskustva u obrazovanju za poduzetnost upućuju da jedan od značajnijih problema u ovom području predstavlja nedovoljna teorijska elaboracija pojma poduzetništva, odnosno poduzetnosti, što predstavlja nužnu konceptualnu pretpostavku za koncipiranje obrazovanja za poduzetnost na pojedinim nivoima obrazovanja i izradu odgovarajućih nastavnih programa, odnosno kurikuluma.

Analogno prethodno navedenoj diskusiji o konceptu poduzetništva, i u području obrazovanja može se uočiti tendencija širenja sadržaja pojma poduzetništva. Ono je na teorijskoj razini otvorilo pitanje važnosti razvoja osobina poduzetnosti pojedinca (model koji naglašava osobine poduzetnika kao što su inicijativnost, kreativnost, spremnost preuzimanja rizika, samopouzdanje, itd.), nasuprot dosadašnjeg naglašavanja znanja i vještina potrebnih za pokretanje posla i samozapošljavanje koje se u osnovnim i srednjim školama razvijalo kroz različite projekte i kroz kurikulumske modele (tzv. bihevioralni model koji je fokusiran na poduzetničke aktivnosti i ponašanja) (Kuip i Verheul, 2003.:6–8).

Modeli fokusirani na razvoj osobina poduzetnika (model poduzetnih osobina) legitimiraju svoj pristup stajalištem da se osobine ličnosti nalaze u osnovi svakog poduzetničkog ponašanja, te da utječu na stavove pojedinca i način kako on percipira i reagira na okolinu. Kako ove osobine nisu samo nasljedne nego se mogu razvijati pod utjecajem okoline i to u ranom djetinjstvu, potrebno je u škole uvoditi obrazovanje za poduzetnost od samog početka. Jedno od ključnih pitanja koje se postavlja u okviru spomenutog pristupa jest koje osobine treba razvijati kroz obrazovanje.

Danas postoji mnoštvo definicija poduzetništva, odnosno poduzetnosti, koje navode različite liste osobina poduzetne osobe. Jedna od najutjecajnijih je Gibbova lista iz 80-tih godina 20. stoljeća, prema kojoj osobna obilježja poduzetne osobe čine: 1. inicijativnost, 2. snažna moć uvjeravanja, 3. sposobnost preuzimanja rizika (naglasak je na razumnom riziku), 4. fleksibilnost, 5. kreativnost, 6. nezavisnost (autonomija), 7. sposobnost rješavanja problema, 8. potreba za postignućem (postizanjem uspjeha), 9. imaginacija, 10. visok stupanj vjere u mogućnost upravljanja vlastitom sudbinom, 11. sposobnost vodstva, 12. ustrajnost u radu (Gibb, 1987.:6).

U recentnijim pregledima definicija poduzetništva/poduzetnosti navodi se Rushingova sintetizirajuća definicija poduzetnosti, kao šesta osobina ličnosti, prema kojoj bi u školama trebalo razvijati sljedeće: 1. motivaciju za postizanjem uspjeha; 2. autonomiju u izvršavanju zadataka; 3. kreativnost; 4. inicijativnost; 5. spremnost na preuzimanje rizika; 6. sposobnost uočavanja i kreiranja mogućnosti/prilika; 7. sposobnost postavljanja ostvarivih ciljeva; 8. samosvjesnost i vjeru u vlastite sposobnosti i mogućnosti; 9. vjeru u mogućnost kontrole vlastite sudbine i 10. ustrajnost (Kuip i Verheul, 2003.:12–14). Iako među navedenim listama postoje razlike, pokazuje se da su neke od osobina zajedničke, pa za njih možemo reći da se nalaze u osnovi poduzetnosti. To su: motivacija za postizanjem uspjeha, autonomija u izvršavanju zadataka, kreativnost, inicijativnost, spremnost na preuzimanje rizika, vjera u mogućnost kontrole vlastite sudbine i ustrajnost.

Navedene definicije poduzetnosti neki autori koriste kao osnovu za razlikovanje poduzetne osobe i poduzetnika. Tako npr. Caird (1990.:137) pozivajući se na Gibba kaže da osobine ličnosti poduzetne osobe i poduzetnika mogu biti identične i da je jedina razlika između njih u specifičnoj povezanosti poduzetnika s poslovnim pothvatom, tj. *biznisom*.

Međutim, kada je riječ o obrazovanju za poduzetnost također treba reći da analize pokazuju kako naglašavanje važnosti razvoja poduzetnih osobina ne znači istovremeno isključivanje poučavanja znanja i vještina potrebnih za pokretanje poslova i razvoj svijesti o poduzetništvu kao profesionalnoj mogućnosti. Caird npr. navodi da pored osobnih obilježja pojedinca poduzetnička kompetencija sadrži i sljedeće komponente: komunikacijske vještine, menadžerske vještine, analitičke vještine i znanje koje uključuje informatičku pismenost, znanje vezano uz posao, te stavove kao što su otvorenost za potrebe i posljedice, fleksibilnost i sl. (Caird, 1992.; prema Kuip i Verheul, 2003.:9).

Obrazovanje za poduzetništvo koje je usmjereno na kreiranje novog, inicijativnost, samostalnost, spremnost na preuzimanje rizika i ostale karakteristike o kojima je prethodno bilo riječi zahtijeva i odgovarajuće metode poučavanja i školske aktivnosti. Za razliku od neslaganja znanstvenika kada je riječ o konceptualnom određenju obrazovanja za poduzetnost (npr. što sve obrazovanje za poduzetništvo uključuje), razilaženja su znatno manja kada je riječ o metodama poučavanja poduzetnosti. Prevladava stav da poduzetnost treba poučavati na principima aktivnog i iskustvenog poučavanja i učenja uz uvažavanje razvojnih stupnjeva djeteta. Obrazovanje budućih poduzetnika i općenito poduzetnih pojedinaca ne može cvjetati u školama koje ne inspiriraju, koje i same nisu organizacije čije ozračje i način rada ne potiču poduzetnost (Kent, 1990.). Prema Gibbu i Cottonu, naglasak treba biti na učenju kroz: djelovanje, iskustvo, istraživanje, preuzimanje rizika, pokušaje i pogreške, kreativno rješavanje problema, dobivanje povratne informacije kroz socijalnu interakciju, igranje uloga, upoznavanje i traženje uzora (npr. uspješnih poduzetnika i poduzetnih ljudi općenito), te kroz interakciju s odraslima (Gibb, 1998.; Cotton i Gibb, 1992.; prema Kuip i Verheul, 2003.:18).

Iskustva europskih zemalja u obrazovanju za poduzetnost pokazuju da se i u obrazovnoj praksi razvijaju i primjenjuju modeli koji se zasnivaju na širem razumijevanju pojma poduzetništva, tj. modeli koji ovisno o dobi djeteta, pored stjecanja znanja i vještina potrebnih za pokretanje poslova i samozapošljavanje, impliciraju i razvoj osobina ličnosti učenika koji se nalaze u osnovi poduzetničkih stavova i ponašanja (European Commission, Directorate General for Enterprise, 2004.). Zadržat ćemo se na predmetu naše analize, a to je prikaz poduzetničkog obrazovanja u obveznom obrazovanju. Treba imati u vidu da se u europskim zemljama obvezno obrazovanje sastoji od primarnog obrazovanja (najčešće traje šest godina) i nižeg srednjeg obrazovanja (najčešće traje tri godine), dok je u Hrvatskoj obvezno obrazovanje izjednačeno s osmogodišnjim osnovnim obrazovanjem koje se sastoji od četverogodišnjeg primarnog obrazovanja i četverogodišnjeg višeg osnovnog obrazovanja.

U europskim zemljama obrazovanje za poduzetnost, odnosno poduzetništvo na razini primarnog obrazovanja ima sljedeće komponente: 1. razvoj osobina ličnosti koje omogućuju razvoj poduzetnog stava učenika u svakodnevnom životu, uključujući radne, odnosno školske aktivnosti (naglasak je na razvoju inicijativnosti, kreativnosti, autonomnosti u radu, spremnosti na preuzimanje rizika, razvoju samopouzdanja učenika i sl.); 2. stjecanje početnog znanja i kontakata s poslovnim svijetom (npr. razumijevanja uloge poduzetnika u zajednici, upoznavanje s različitim zanimanjima i uspješnim pojedincima i sl.). Na razini srednjeg obrazovanja (nižeg srednjeg obrazovanja) obrazovanje za poduzetnost širi se i fokusira na razvoj svijesti učenika o poduzetništvu kao mogućoj profesionalnoj opciji (svijest o mogućnosti samozapošljavanja, uključujući stjecanje osnovnih znanja i vještina o pokretanju biznisa) (European Commission, Directorate General for Enterprise, 2004.; European Commission, 2006/962/EC; Attainment targets in the primary and basic secondary education, The Netherlands, 2005; The Structure and Balance of the Curriculum – 5-14 national guidelines, Scotland, 2000; National Core Curriculum for Basic Education 2004, Finland).

Obrazovanje za poduzetnost danas se najčešće ostvaruje putem kroz-kurikulumskih modula i izvan-kurikulumske aktivnosti (različiti programi i poduzetnički projekti primjereni dobi djeteta).

Potreba za znanstvenim analizama i razvojem obrazovanja za poduzetnost dignuta je na europsku razinu i postala je jednim od zajedničkih obrazovnih ciljeva na čijoj realizaciji rade sve članice Europske unije. Široko konceptualno određenje poduzetničke kompetencije (ekonomska pismenost, te osobine i vještine pojedinca potrebne za djelovanje kao poduzetne osobe) u europskom referentnom kompetencijskom okviru čini konceptualnu osnovu koja će značajno utjecati na profiliranje obrazovanja za poduzetnost u pojedinim europskim zemljama, uključujući i Hrvatsku. U tom kontekstu provedeno je istraživanje o obrazovanju za poduzetnost u obveznom obrazovanju u Hrvatskoj, čije rezultate prezentiramo dalje u tekstu.

2. Ciljevi istraživanja

Istraživanje poduzetničke kompetencije provedeno je kao dio šireg istraživanja *Procjena i promocija kompetencija "učiti kako učiti" i "poduzetnost" u hrvatskim osnovnim školama*, kojim se ispitala spremnost škola za uvođenje ovih dviju temeljnih kompetencija.² U koncipiranju poduzetničke kompetencije pošli smo od stava da je danas, i u znanosti i u dokumentima Europske komisije (Referentni kompetencijski okvir), općeprihvaćeno stajalište da se pojam poduzetništva širi na poduzetnost pojedinca općenito, odnosno da obuhvaća osobine ličnosti i vještine pojedinca koje se smatraju preduvjetom za njegovo uspješno djelovanje kao poduzetnika, te ekonomsku pismenost i znanja o pokretanju vlastitog posla (poduzetništvo u užem smislu). Smatrali smo da će nam ovakvo određenje omogućiti ispitivanje koliko se u hrvatskim osnovnim školama poučava poduzetnička kompetencija, i da se formuliraju prijedlozi za njezino koncipiranje i poučavanje sukladno europskim standardima. Problem poučavanja za poduzetništvo i razvijenosti poduzetničke kompetencije učenika u osnovnim školama ispitivan je s više stajališta: stajališta učitelja i nastavnika, učenika četvrtih i osmih razreda, te ravnatelja. U tekstu prikazujemo rezultate koje se odnose na mišljenje učitelja i nastavnika.

Ciljevi istraživanja mišljenja o poučavanju poduzetničke kompetencije u osnovnim školama bili su:

1. utvrditi percepciju učitelja i nastavnika o aktivnostima škole kojima se potiče razvoj poduzetničke kompetencije ili poduzetnosti učenika;
2. utvrditi percepciju učitelja i nastavnika o nastavnim metodama kojima se potiče razvoj poduzetničke kompetencije kod učenika;

² Istraživanje je provedeno u Centru za istraživanje i razvoj obrazovanja (Institut za društvena istraživanja u Zagrebu), a financirala ga je The European Training Foundation. Proveo ga je sljedeći tim: Boris Jokić (voditelj), Branislava Baranović, Petar Bezinović, Danijela Dolenec, Vlatka Domović, Iris Marušić, Tea Pavin-Ivanec, Damir Rister i Zrinka Ristić-Dedić.

3. utvrditi procjene učitelja i nastavnika o osobinama poduzetnosti i poduzetnom ponašanju učenika, te
4. provjeriti postoje li razlike u učiteljskim i nastavničkim percepcijama i procjenama s obzirom na njihovo radno mjesto (rade li kao učitelji razredne nastave ili predmetni nastavnici) i duljinu njihovog radnog staža.

Za razliku od europskih zemalja gdje je poduzetnička kompetencija eksplicite koncipirana kao kroz-kurikulumska tema, projekt i tome slično, ona se u nastavnim programima za obvezno obrazovanje u Hrvatskoj, uključujući i revidirani nastavni plan i nastavne programe iz 2007. godine (HNOS), ne spominje izravno. U HNOS-u (2007.:11) se na nivou općih ciljeva obveznog obrazovanja spominju neke od karakteristika koje ulaze u poduzetne osobine pojedinca kao što su npr. samostalnost, inicijativnost, komunikativnost, samopouzdanje, kritičko mišljenje, suradnički duh itd. Kako ovi ciljevi nisu operacionalizirani kao poduzetnička kompetencija u ostalim komponentama HNOS-a (učenička postignuća, predmetna struktura, kroz-kurikulumske teme), oni uglavnom ostaju deklarativni. Spomenute osobine poduzetnosti prisutne su u pojedinim nastavnim predmetima i izvannastavnim aktivnostima vezanim uz nastavni plan i program, ali i u tom kontekstu marginalno su zastupljeni i utopljeni u sadržaj predmeta bez jasne eksplikacije njihove funkcije kao poduzetničke kompetencije i uvjeta izvođenja. Primjerice, kreativnost i sposobnost rješavanja problema poučavaju se i razvijaju u okviru nastave matematike, tj. isključivo na sadržajima iz matematike.

Obzirom na navedeno, u istraživanju smo pošli od pretpostavke da u osnovnim školama u Hrvatskoj ne postoji sustavno i programski eksplicite koncipirano poučavanje poduzetničke kompetencije i, sukladno tome, ni razvijenost poduzetničke kompetencije kod svih ili kod velikog dijela učenika, kao što to zahtijeva poučavanje poduzetništva kao jedne od temeljnih kompetencija za cjeloživotno učenje.

3. Uzorak i postupak istraživanja

Istraživanje je provedeno 2006. godine na uzorku od 25 osnovnih škola odabranih prema sljedećim kriterijima: regija, tip naselja (grad – selo) i veličina škole (broj učenika)³. Škole su odabrane u uzorak tijekom dvostupanjske procedure. Najprije je primijenjena stratifikacija uzorka po regijama. Na temelju ukupnog broja škola i uku-

³ U uzorak su odabrane škole iz sljedećih regija: Dalmacija, Slavonija, Središnja Hrvatska, Sjeverozapadna Hrvatska, Istra i Primorje, Grad Zagreb i Zagrebačka županija. Pri kategorizaciji škola prema urbano-ruralnom kriteriju urbanim školama smatrane su sve one škole koje rade u mjestima koje imaju priznat status grada. Škole u gradu Zagrebu tretirane su kao zasebna kategorija. Ostale škole kategorizirane su kao ruralne škole. O kriterijima konstrukcije i karakteristikama uzorka pisano je opširnije u integralnom izvješčaju o rezultatima istraživanja: *Ključne kompetencije "učiti kako učiti" i "poduzetništvo" u osnovnom školstvu Republike Hrvatske*, B. Jokić (ur.), 2007. Centar za istraživanje i razvoj obrazovanja, IDIZ (izvješčaj nije publiciran).

pnog broja učenika u osnovnim školama određen je broj škola koje su ušle u uzorak. Nakon toga je za odabir škola unutar svake regije korišteno slučajno uzorkovanje. U uzorak su uključene i urbane i ruralne škole, i to one koje su imale ukupan broj učenika unutar opsega od -1 standardne devijacije do +3 standardne devijacije prosjeka za škole u toj regiji. Ovaj je postupak isključio škole s vrlo malim brojem učenika.

Unutar svake škole koja je sudjelovala u istraživanju upitnike su popunjavali svi dostupni učitelji razredne nastave i predmetni nastavnici. U istraživanju je ukupno sudjelovalo 688 učitelja i nastavnika. Učitelji razredne nastave činili su 38,7% uzorka, a ostalo su bili predmetni nastavnici od kojih je 15,6% predavalo Hrvatski jezik, 15,1% Engleski jezik, 14,1% Matematiku, 8,8% Zemljopis i Povijest, 6,8% Fiziku, 6,5% Vjeronauk, 5,8% Tjelesnu i zdravstvenu kulturu i 5,5% Kemiju. Nastavnici iz svih ostalih nastavnih predmeta (Njemački jezik, Glazbeni odgoj, Informatika, Likovna umjetnost, Tehnička kultura itd.) činili su manje od 5% uzorka.

Od ukupnog uzorka učitelja i nastavnika 84,6% bile su žene, 52,0% nastavnici sa završenim sveučilišnim studijem, dok je 46,2% završilo visoke učiteljske škole. Struktura uzorka prema duljini radnog staža učitelja i nastavnika bila je sljedeća: 23,3% učitelja i nastavnika radilo je manje od 5 godina, 23,6% radilo je 6 do 15 godina, 28,7% između 16 i 30 godina, a 24,4% imalo je više od 30 godina radnog staža.

Prije primjene upitnika ravnatelji škola zamoljeni su za dopuštenje da se u njihovoj školi provede istraživanje. Upitnik je u većini škola popunjavan tijekom redovite sjednice, a njegovo popunjavanje trajalo je oko 30 minuta. Primjena upitnika bila je anonimna. U sklopu popunjavanja većeg upitnika, učitelji i nastavnici bili su zamoljeni da odgovore na pitanja koja su se odnosila na poučavanje poduzetničke kompetencije u njihovim školama.

4. Rezultati istraživanja i diskusija

Način poučavanja poduzetničke kompetencije u osnovnim školama mjerili smo kroz sljedeće dimenzije: 1. aktivnosti na nivou škole kojima se potiče razvoj poduzetnosti učenika; 2. nastavne metode kojima se potiče razvoj poduzetnosti učenika; 3. važnost pojedinih nastavnih metoda za poticanje razvoja poduzetnosti učenika i 4. zastupljenost poduzetničkih osobina i vještina u učeničkoj populaciji. U svim slučajevima dobiveni podaci su subjektivni, tj. odnose se na percepciju ili procjene učitelja i nastavnika.

4.1. Učiteljska i nastavnička percepcija školskih aktivnosti kojima se potiče poduzetnost učenika

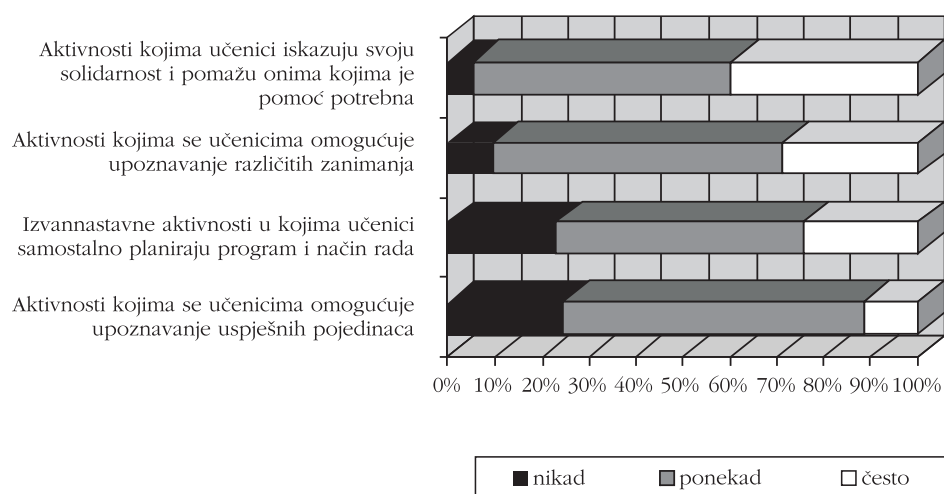
Percepcija učitelja i nastavnika školskih aktivnosti, kojima se potiče razvoj poduzetnosti učenika u njihovoj školi, operacionalizirana je kroz procjenu učestalosti

sudjelovanja učitelja i nastavnika u organiziranju i provođenju pojedinih školskih aktivnosti. Na ponuđenoj skali tvrdnji koje su opisivale aktivnosti škole, učitelji i nastavnici za svaku aktivnost procjenjivali su jesu li u njoj sudjelovali često, ponekad ili nikada. Postoci njihovih odgovora po pojedinim tvrdnjama, odnosno aktivnostima škole prikazani su na slici 1.

Kao što je vidljivo na slici 1., većina učitelja i nastavnika izjavila je da je ponekad bila uključena u aktivnosti škole kojima se potiče poduzetnost učenika. Postoci se kreću od 53% do 64%, što upućuje da više od polovice učitelja i nastavnika ponekad sudjeluje u organiziranju i izvođenju aktivnosti na nivou škole kojima se potiče poduzetnost učenika.

Slika 1.

Učiteljske i nastavničke procjene učestalosti njihovog sudjelovanja u organiziranju i provođenju aktivnosti kojima se potiče poduzetnost učenika (% odgovora)

Međutim, ako pogledamo podatke za najpozitivniji stupanj skale, pokazuje se da znatno manji broj njih često sudjeluje u spomenutim aktivnostima. Pri tome najčešće sudjeluju (njih 40%) u aktivnostima kojima učenici iskazuju svoju solidarnost i pomažu onima kojima je pomoć potrebna. Zatim slijede aktivnosti koje učenicima omogućuju upoznavanje različitih zanimanja (29% odgovora), te izvanastavne aktivnosti u kojima učenici samostalno planiraju program i način rada (25% odgovora). Indikativan je podatak da je najmanji broj učitelja i nastavnika odgovorio kako često sudjeluje u organiziranju i izvođenju aktivnosti kojima se učenicima omogućuje upoznavanje uspješnih pojedinaca (samo 12% odgovora). Kako upoznavanje uspješnih pojedinaca tj. poduzetnih ljudi predstavlja važan način poticanja poduzetnosti kod učenika (omogućuje stvaranje slike o tome što je poduzetni pojedinac, kako se postaje uspješnim pojedincem ili poduzetnikom i sl.), mali postotak odgovora upućuje da su ovakve aktivnosti u osnovnim školama još uvijek marginalizirane.

Tablica 1.

Aritmetičke sredine, standardne devijacije i rezultati testiranja značajnosti razlika između učitelja razredne nastave i predmetnih nastavnika u procjenama učestalosti njihovog sudjelovanja u organiziranju i provođenju aktivnosti kojima se potiče poduzetnost učenika

	Učitelji		Nastavnici		<i>t</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	
Aktivnosti kojima se učenicima omogućuje upoznavanje uspješnih pojedinaca	1.92	.553	1.84	.613	1.65
Aktivnosti kojima učenici iskazuju svoju solidarnost i pomažu onima kojima je pomoć potrebna	2.47	.567	2.27	.567	4.38**
Aktivnosti kojima se učenicima omogućuje upoznavanje različitih zanimanja	2.26	.549	2.15	.609	2.38*
Izvanastavne aktivnosti u kojima učenici samostalno planiraju program i način rad	2.04	.674	2.01	.698	0.59

Napomena: * značajno uz $p < .05$; ** značajno uz $p < .01$

Zanimalo nas je razlikuju li se učiteljske i nastavničke procjene vlastite uključenosti u aktivnosti u školi koje su vezane za razvoj poduzetnosti učenika statistički značajno s obzirom na njihovo radno mjesto ili tip nastave koju izvode (razredni učitelj i predmetni nastavnik), te duljinu njihovog radnog staža. U tablici 1. prikazane su razlike u procjenama s obzirom na radno mjesto koje smo provjerili t-testom. Iz podataka je vidljivo da su kod učitelja prosječne skalarne vrijednosti na svim tvrdnjama veće od nastavničkih, dok se statistički značajno razlikuju na dvije tvrdnje, odnosno aktivnosti: aktivnosti kojima učenici iskazuju svoju solidarnost i pomažu onima kojima je pomoć potrebna i aktivnosti kojima se učenicima omogućuje upoznavanje različitih zanimanja. Ovi rezultati testiranja značajnosti razlika ne iznenađuju jer se radi o različitim obrazovnim ciklusima i o dva različita tipa nastave. Naime, učitelji koji izvode razrednu nastavu s integriranim nastavnim programima imaju više mogućnosti za organiziranje spomenutih aktivnosti koje su direktnije vezane za poduzetnost. Razlog tome je što se radi o aktivnostima koje svojim sadržajem izlaze izvan okvira pojedinih nastavnih predmeta, a u višim razredima su još uvijek segmentirani i fokusirani na pojedine znanstvene discipline na kojima se temelje. S druge strane, ciljevi i sadržaj nastavnih programa u nižim razredima u većoj su mjeri od predmetne nastave fokusirani na sadržaje kojima se razvijaju životne vještine i vrijednosti (među kojima je i solidarnost) učenika i upoznavanje osnovnih aspekata života, uključujući rad, zanimanja, lokalnu zajednicu i njezine uspješne članove i sl., a koji su povezani s poduzetnošću.

Da bismo provjerili postoji li razlika u učiteljskim i nastavničkim procjenama učestalosti njihovog sudjelovanja u školskim aktivnostima kojima se potiče poduzetnost učenika s obzirom na duljinu njihovog radnog staža, proveli smo analizu varijance (ANOVA), čiji su rezultati prikazani u tablici 2. Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna razlika u procjenama između učitelja i nastavnika različite duljine radnog staža u svim navedenim školskim aktivnostima. Zamjetan je trend povećanja uključenosti učitelja i nastavnika u školske aktivnosti kojima se

potiče poduzetnička kompetencija s porastom duljine njihovog radnog staža. Post hoc test pokazuje da su učitelji i nastavnici s 5 i manje godina iskustva značajno manje uključeni u većinu spomenutih školskih aktivnosti nego učitelji i nastavnici s dužim radnim iskustvom, posebice oni s više od 30 godina radnog staža.

Ovakav podatak ne iznenađuje zbog više razloga. Kako mladi učitelji i nastavnici kao ni njihovi stariji kolege nisu tijekom svojeg inicijalnog obrazovanja bili osposobljavani za poučavanje poduzetničke kompetencije (Domović, Baranović i Štibrić, 2007.), logično je pretpostaviti da razlike u sudjelovanju i organiziranju aktivnosti škole proizlaze iz razlika u njihovom radnom iskustvu.

Tablica 2.

Aritmetičke sredine, standardne devijacije i rezultati testiranja značajnosti razlika u procjenama učestalosti sudjelovanja učitelja i nastavnika u aktivnostima kojima se potiče poduzetnost učenika prema duljini radnog staža

	do 5 g.		6 – 15 g.		16 – 30 g.		iznad 30 g.		F
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	
Aktivnosti kojima se učenicima omogućuje upoznavanje uspješnih pojedinaca	1.70	0.569	1.88	0.570	1.91	0.578	2.01	0.597	6.88**
Aktivnosti kojima učenici iskazuju svoju solidarnost i pomažu onima kojima je pomoć potrebna	2.06	0.594	2.39	0.530	2.44	0.551	2.43	0.538	15.64**
Aktivnosti kojima se učenicima omogućuje upoznavanje različitih zanimanja	1.99	0.650	2.15	0.564	2.23	0.499	2.46	0.541	17.91**
Izvanastavne aktivnosti u kojima učenici samostalno planiraju program i način rada	1.92	0.723	2.01	0.680	2.01	0.636	2.20	0.669	4.40**

Napomena: ** značajno uz $p < .01$

Naime, mladi učitelji i nastavnici ne samo da su zbog kraćeg radnog staža imali manje prilika sudjelovati u takvim aktivnostima, nego su kao početnici više fokusirani na samo izvođenje nastave i, u usporedbi sa starijim kolegicama i kolegama, imaju manje razvijene kontakte sa školskom i širom zajednicom.

4.2. Učiteljska i nastavnička procjena primjene nastavnih metoda kojima se potiče poduzetnost učenika u njihovoj školi

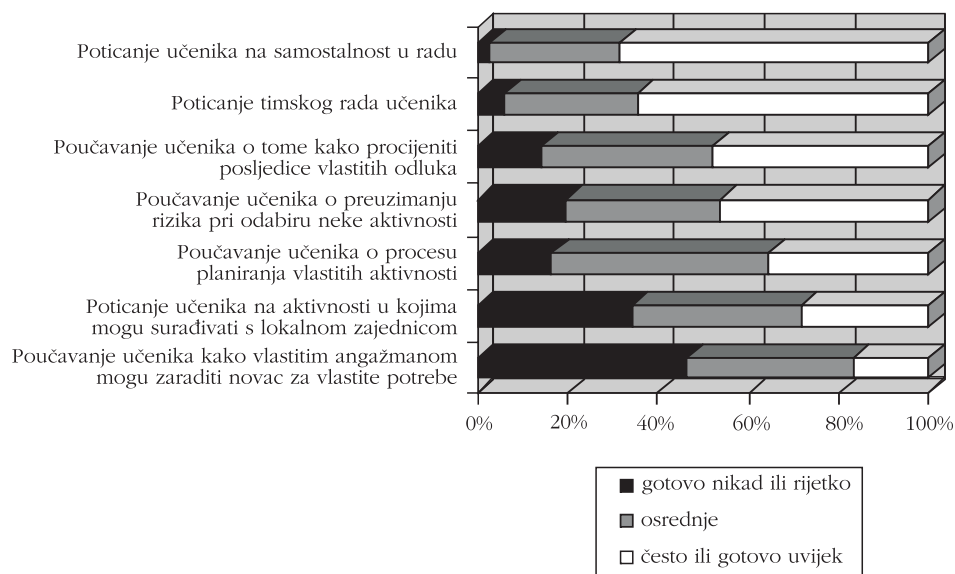
Jedna od dimenzija poučavanja poduzetničke kompetencije koju smo ispitivali bila je učestalost primjene nastavnih metoda kojima se potiče njezin razvoj kod djece u

osnovnim školama. Ova dimenzija poduzetničkog obrazovanja ispitivana je s dvije ljestvice procjene. Prvom ljestvicom ispitivao se opći dojam učitelja i nastavnika o korištenju ili primjeni nastavnih metoda kojima se potiče poduzetnost učenika u njihovoj školi. Druga ljestvica bila je namijenjena ispitivanju mišljenja učitelja i nastavnika o važnosti nastavnih metoda potrebnih za razvoj poduzetnosti učenika. U oba slučaja procjenjivan je isti set ponuđenih nastavnih metoda opisanih sa sedam tvrdnji.

Učestalost korištenja pojedinih nastavnih metoda učitelji i nastavnici procjenjivali su na petostupanjskoj ljestvici (gotovo nikad /1/, rijetko /2/, osrednje /3/, često /4/ i gotovo uvijek /5/). Podaci o nastavničkim i učiteljskim procjenama prikazani su na slici 2.

Slika 2.

Učiteljske i nastavničke procjene korištenja nastavnih metoda u njihovim školama koje potiču razvoj poduzetnosti učenika (% odgovora)

Kako podaci pokazuju, u osnovnim se školama, prema procjeni učitelja i nastavnika, najčešće primjenjuju nastavne metode kojima se učenike potiče na samostalnost u radu (69% nastavnika i učitelja procjenjuje da se često ili gotovo uvijek primjenjuju u njihovoj školi) i timski rad učenika (65% nastavničkih i učiteljskih procjena da se primjenjuju često ili gotovo uvijek u njihovim školama). Zatim slijede nastavne metode kojima se učenike poučava kako procijeniti posljedice vlastitih odluka i preuzimati rizik pri odabiru neke aktivnosti. Oko 47% nastavnika odgovorilo je da se nastavne metode kojima se razvijaju spomenute poduzetničke vještine učenika primjenjuju često i gotovo uvijek u njihovoj školi. Ovaj postotak odgovora znatno je manji u odnosu na prethodne dvije tvrdnje.

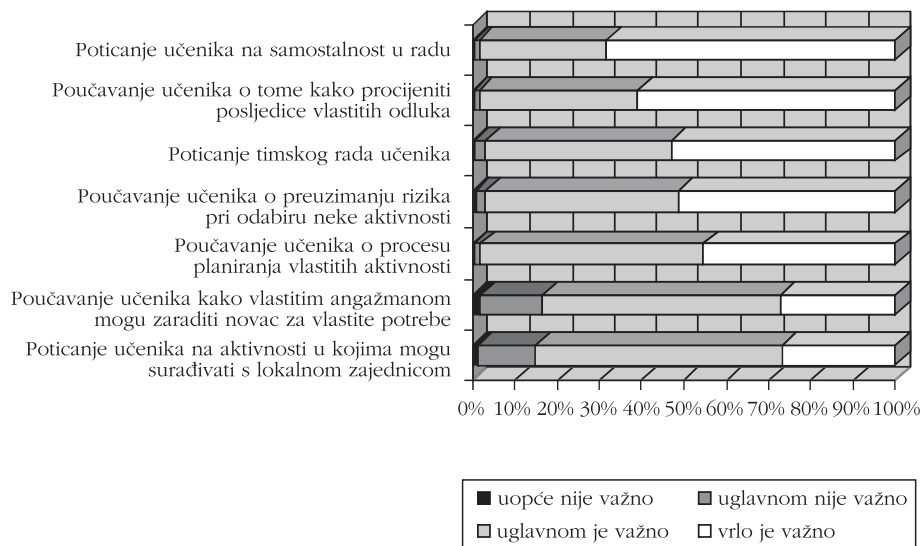
Sudeći prema učiteljskim i nastavničkim procjenama u njihovim se školama vrlo rijetko koriste nastavne metode kojima se učenike potiče na surađivanje s lokalnom zajednicom i poučava kako vlastitim angažmanom mogu zaraditi novac za vlastite potrebe. Postoci odgovora na pozitivnom polu ljestvice za ove aktivnosti su 28% i 17%. Pretpostavljamo da se radi o procjenama učitelja i nastavnika zaposlenih u školama u kojima postoje učeničke zadruge od kojih su neke bile zastupljene u uzorku⁴. Ipak, gledajući odgovore na ovo pitanje u cjelini, pokazuje se da su dobiveni postoci niski jer je riječ o nastavnim metodama kojima se razvijaju vještine učenika direktno vezane za poduzetničku kompetenciju, a koje su učitelji i nastavnici procijenili nižim vrijednostima od drugih metoda.

Koliko su navedene metode važne za razvoj poduzetnosti kod učenika, učitelji i nastavnici procjenjivali su na skali od 4 stupnja: uopće nije važno (stupanj 1), uglavnom nije važno (stupanj 2), uglavnom je važno (stupanj 3) i vrlo je važno (stupanj 4). Postoci odgovora učitelja i nastavnika za svaki pojedini stupanj skale prikazani su na slici 3.

Ako pogledamo postotke odgovora za najpozitivniji stupanj skale "vrlo je važno", iz podataka na slici 3. jasno je vidljivo da velik broj učitelja i nastavnika većinu ispitivanih aktivnosti procjenjuju vrlo važnima. Postoci odgovora najveći su za nastavne metode kojima se učenike potiče na samostalnost u radu i za metode kojima se učenici poučavaju za procjenu posljedica vlastitih odluka.

Slika 3.

Postotak učiteljskih i nastavničkih procjena važnosti pojedinih nastavnih metoda koje mogu potaknuti razvoj poduzetnosti kod učenika u njihovoj školi

⁴ Od 25 osnovnih škola koje su činile uzorak u ovom istraživanju, u 7 osnovnih škola postojele su učeničke zadruge.

Da su nastavne metode koje razvijaju ove aktivnosti vrlo važne, procijenilo je oko dvije trećine učitelja i nastavnika. Ovaj postotak tim je važniji jer je riječ o najpozitivnijoj kategoriji na skali. Zatim slijede nastavne metode kojima se potiče timski rad učenika i poučava ih se o tome kako preuzeti rizik pri odabiru neke aktivnosti (u oba slučaja oko 50% odgovora učitelja i nastavnika). Za razliku od navedenog, nastavne metode kojima se učenike poučava kako vlastitim angažmanom mogu zaraditi novac za vlastite potrebe i nastavne metode kojima se potiče na suradnju s lokalnom zajednicom su, i u ovom slučaju, najniže procijenjene. Preciznije, najmanji broj učitelja i nastavnika procijenio ih je vrlo važnim (oko 27% odgovora na obje tvrdnje). Iako ovaj postotak nije zanemariv, (radi se o najpozitivnijem stupnju skale), ipak je znatno manji od drugih. Dobiveni podatak ukazuje kako nastavne metode koje potiču učenike da sami zarađuju novce za svoje potrebe i surađuju s lokalnom zajednicom, imaju manju odgojno-obrazovnu važnost za učitelje i nastavnike od ostalih aktivnosti.

U tablici 3. prikazane su aritmetičke sredine, standardne devijacije i rezultati testiranja značajnosti razlika između učiteljskih i nastavničkih procjena učestalosti korištenja nastavnih metoda koje mogu potaknuti razvoj poduzetnosti učenika u njihovim školama. Prikazani su rezultati za obje skupine ispitanika: učitelje i predmetne nastavnike. Rezultati t-testa upućuju da postoje statistički značajne razlike između učiteljskih i nastavničkih procjena na svim tvrdnjama, osim one koja se odnosi na nastavne metode kojima se učenike potiče na suradnju s lokalnom zajednicom. Prosječne vrijednosti procjena pokazuju da učitelji imaju pozitivniji odnos prema korištenju nastavnih metoda kojima se potiče razvoj poduzetnosti učenika u njihovoj školi nego predmetni nastavnici. Međutim, pri tome ipak treba podsjetiti da su skalarni prosjeci računati za petostupanjsku ljestvicu i da se u većini slučajeva za učitelje kreću u rasponu od 2.76 do 3.93, dok su za nastavnike još niži (kreću se od 2.52 do 3.74).

Tablica 3.

Aritmetičke sredine, standardne devijacije i rezultati testiranja značajnosti razlika između učiteljskih i nastavničkih procjena o korištenju pojedinih nastavnih metoda u njihovoj školi koje mogu potaknuti razvoj poduzetnosti kod učenika

	Učitelji		Nastavnici		<i>t</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	
Poticanje učenika na samostalnost u radu	3.93	0.732	3.74	0.726	3.11**
Poticanje timskog rada učenika	3.76	0.728	3.63	0.708	2.33*
Poučavanje učenika o procesu planiranja vlastitih aktivnosti	3.34	0.792	3.14	0.799	3.07**
Poučavanje učenika kako vlastitim angažmanom mogu zaraditi novac za vlastite potrebe	2.76	0.924	2.52	0.932	3.23**
Poučavanje učenika o tome kako procijeniti posljedice vlastitih odluka	3.50	0.907	3.34	0.905	2.30*
Poučavanje učenika o preuzimanju rizika pri odabiru neke aktivnosti	3.41	0.889	3.24	0.963	2.23*
Poticanje učenika na aktivnosti u kojima mogu surađivati s lokalnom zajednicom	3.00	0.965	2.87	0.981	1.70

Napomena: * značajno uz $p < .05$; ** značajno uz $p < .01$

Pri tome u obje skupine ispitanika samo prve dvije tvrdnje (poticanje učenika na samostalnost u radu i timski rad) imaju prosječne vrijednosti iznad 3.63. Kako je riječ o prosjecima računatim na petostupanjskoj skali, zaključno se može reći da ni učitelji ni predmetni nastavnici nisu visoko procijenili prisutnost, odnosno korištenje nastavnih metoda koje potiču razvoj poduzetnosti učenika.

Rezultati analize varijance (ANOVA) ukazuju da su učiteljske i nastavničke procjene također povezane i s duljinom njihovog radnog staža. Iz podataka u tablici 4., u kojoj su prikazane srednje vrijednosti i njima pripadajuće standardne devijacije, te rezultati analize varijance, može se zaključiti da se procjene učitelja i nastavnika statistički značajno razlikuju na pet od ukupno sedam tvrdnji. Prosječne skalarne vrijednosti upućuju da pri tome učitelji i nastavnici s kraćim radnim stažem procjenjuju da se navedene metode rada u njihovim školama koriste rjeđe nego što to smatraju njihovi kolege i kolegice s duljim radnim stažem.

Razlike su pri tome najveće između nastavnika i učitelja s najkraćim radnim stažem (do 5 godina) i onih s najduljim radnim stažem (iznad 30 godina), što ne iznenađuje s obzirom da su razlike u njihovim radnim iskustvima najveće.

Tablica 4.

Aritmetičke sredine, standardne devijacije i rezultati testiranja značajnosti razlika između procjena učitelja i nastavnika o korištenju pojedinih nastavnih metoda u njihovoj školi koje potiču razvoj poduzetnosti kod učenika s obzirom na radni staž učitelja i nastavnika

	do 5 g.		6 – 15 g.		15 – 30 g.		iznad 30 g.		F
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	
Poticanje učenika na samostalnost u radu	3.76	0.755	3.84	0.695	3.75	0.685	3.90	0.724	1.40
Poticanje timskog rada učenika	3.69	0.726	3.74	0.675	3.57	0.723	3.79	0.663	2.67*
Poučavanje učenika o procesu planiranja vlastitih aktivnosti	3.05	0.825	3.16	0.665	3.24	0.793	3.45	0.797	6.87**
Poučavanje učenika kako vlastitim angažmanom mogu zaraditi novac za vlastite potrebe	2.43	0.938	2.45	0.908	2.60	0.915	2.92	0.879	8.62**
Poučavanje učenika o tome kako procijeniti posljedice vlastitih odluka	3.28	1.010	3.42	0.883	3.37	0.850	3.59	0.788	3.13*
Poučavanje učenika o preuzimanju rizika pri odabiru neke aktivnosti	3.13	1.013	3.29	0.871	3.33	0.930	3.44	0.881	2.72*
Poticanje učenika na aktivnosti u kojima mogu surađivati s lokalnom zajednicom	2.88	1.043	2.85	0.932	2.92	0.997	2.98	0.914	0.45

Napomena: * značajno uz $p < .05$; ** značajno uz $p < .01$

Ohrabruje podatak da istovremeno veliki broj učitelja i nastavnika prepoznaje važnost navedenih aktivnosti za poduzetničko obrazovanje. Kako pokazuju rezultati t-testa i analize varijance, obje skupine ispitanika, i nastavnici i učitelji, pri tome su u svojim procjenama prilično homogeni. Statistički značajnim pokazale su se razlike samo na jednoj tvrdnji. Preciznije, statistički značajna razlika u procjenama s obzirom na radno mjesto (učitelj i predmetni nastavnik) pokazala se na tvrdnji o poticanju timskog rada učenika ($t(645) = 2.49, p < .05$). Vrijednosti skalarnih prosjeka ($M_{\text{učitelji}} = 3.56; SD_{\text{učitelji}} = 0.573; M_{\text{nastav.}} = 3.44, SD_{\text{nastav.}} = 0.572$) upućuju da učitelji pridaju veću važnost poticanju timskog rada učenika nego predmetni nastavnici. Prema rezultatima analize varijance statistički značajna razlika u procjenama također se javila s obzirom na duljinu radnog staža nastavnika i učitelja, i to na procjeni važnosti poučavanja učenika kako vlastitim angažmanom mogu zaraditi novac za vlastite potrebe ($F_{(3,595)} = 2.95, p < .05$). Iako su razlike u veličinama srednjih vrijednosti male, zanimljivo je da su procjene važnosti spomenutih metoda poučavanja više što su nastavnici i učitelji stariji, odnosno što imaju dulji staž. Najveće su razlike između nastavnika i učitelja koji imaju do 5 godina radnog staža ($M = 2.99, SD = 0.707$) i onih koji imaju više od 30 godina radnog staža ($M = 3.19; SD = 0.718$).

4.3. Učiteljska i nastavnička procjena obilježja poduzetnosti kod učenika u njihovoj školi

Jedan od glavnih istraživačkih zadataka bio je utvrditi mišljenje učitelja i nastavnika o tome koliko učenika u njihovoj školi posjeduje obilježja poduzetnosti. Na skali od 12 tvrdnji koje opisuju različita obilježja poduzetnosti nastavnici i učitelji trebali su procijeniti koji dio učenika posjeduje svako od navedenih obilježja: skoro nitko (1), mali dio (2), oko pola (3), većina (4), skoro svi (5). Predmetni nastavnici pri tome su davali procjene za učenike osmih razreda, a učitelji za učenike četvrtih razreda. U tablici 5. prikazani su postoci odgovora za pojedina obilježja. Postoci su grupirani u tri kategorije: 1. skoro nitko ili mali dio, 2. oko pola i 3. skoro svi ili većina. Budući da poduzetnička kompetencija spada u jednu od temeljnih kompetencija za cjeloživotno učenje, koju po završetku obveznog obrazovanja trebaju imati svi ili barem većina učenika, u interpretaciji podatka fokusirat ćemo se na postotke u kategoriji koja govori da određeno obilježje poduzetnosti ima "većina ili svi učenici".

Iz podataka prikazanih u tablici 5. vidljivo je da, prema procjenama učitelja i nastavnika, najveći broj učenika posjeduje sljedeća obilježja poduzetnosti: 1. otvorenost za promjene i nova iskustva, 2. spremnost za suradnju i dogovaranje s vršnjacima i 3. motivaciju za ostvarivanje postignuća. Oko trećina učitelja i nastavnika procijenila je da spomenute tri osobine ima većina ili skoro svi učenici. Znakovito je da se na dnu rang-ljestvice procjena nalaze inovativno, kreativno rješavanje problema i spremnost za preuzimanje inicijative, za koje tek oko 13% – 14% učitelja i nastavnika procjenjuje kako ih posjeduje većina ili skoro svi učenici.

Tablica 5.

Učiteljske i nastavničke procjene broja učenika koji posjeduju obilježja poduzetnosti (% odgovora)

	<i>skoro nitko ili mali dio</i>	<i>oko pola</i>	<i>većina ili skoro svi</i>
Otvorenost za promjene i nova iskustva	26,4	34,3	39,3
Spremnost za suradnju i dogovaranje s vršnjacima	18,0	42,9	39,0
Motivacija za ostvarivanje postignuća	20,6	46,7	32,6
Efikasno komuniciranje	32,1	43,7	24,1
Preuzimanje odgovornosti za vlastito ponašanje	45,7	31,9	22,3
Realistično postavljanje ciljeva koje žele ostvariti	36,9	41,2	21,9
Samostalnost u radu	30,0	49,3	20,7
Realistična procjena vlastitih sposobnosti	37,7	41,9	20,3
Ustrajnost u provođenju aktivnosti	35,0	45,8	19,3
Samostalno donošenje odluka	40,3	40,5	19,2
Inovativno, kreativno rješavanje problema	52,8	32,9	14,3
Spremnost za preuzimanje inicijative	53,1	33,8	13,1

Za preostala analizirana obilježja tek od 20% do 25% učitelja i nastavnika smatra da su rasprostranjena među svim ili većinom učenika u njihovim školama, što je također mali postotak s obzirom da smo ispitivali obilježja koja se nalaze u osnovi poduzetnosti.

Provjere značajnosti razlika ukazuju da postoje statistički značajne razlike u procjenama nastavnika i učitelja, koje su kao i u prethodnim slučajevima vezane uz radno mjesto ispitanika (nastavnik i učitelj) i duljinu njihovog radnog staža.

Tablica 6.

Aritmetičke sredine, standardne devijacije i rezultati testiranja značajnosti razlika između učitelja i nastavnika u njihovim procjenama broja učenika koji posjeduju pojedina obilježja poduzetnosti

	Učitelji		Nastavnici		<i>t</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	
Motivacija za ostvarivanje postignuća	3.35	0.802	3.03	0.774	4.94**
Inovativno, kreativno rješavanje problema	2.73	0.793	2.53	0.713	3.24**
Efikasno komuniciranje	3.06	0.776	2.86	0.826	3.05**
Otvorenost za promjene i nova iskustva	3.36	0.951	3.08	0.915	3.58**
Realistično postavljanje ciljeva koje žele ostvariti	2.91	0.805	2.80	0.792	1.63
Samostalno donošenje odluka	2.84	0.779	2.76	0.785	1.24
Spremnost za suradnju i dogovaranje s vršnjacima	3.43	0.827	3.17	0.795	3.77**
Spremnost na preuzimanje inicijative	2.71	0.775	2.53	0.737	2.83**
Samostalnost u radu	3.15	0.775	2.80	0.713	5.65**
Preuzimanje odgovornosti za vlastito ponašanje	2.91	0.993	2.63	0.833	3.86**
Ustrajnost u provođenju aktivnosti	3.05	0.763	2.71	0.732	5.44**
Realistična procjena vlastitih sposobnosti	2.91	0.858	2.77	0.778	2.18*

Napomena: * značajno uz $p < .05$; ** značajno uz $p < .01$

Prema rezultatima t-testa procjene učitelja i nastavnika statistički se značajno razlikuju na većini ispitivanih obilježja. Izuzetak čine dva obilježja: realistično postavljanje ciljeva koje žele ostvariti i samostalno donošenje odluka čiju rasprostranjenost u učeničkoj populaciji procjenjuju podjednako. Skalarni prosjeci upućuju da učitelji pozitivnije procjenjuju razvijenost obilježja poduzetnosti kod učenika nego nastavnici, što je i logično ako imamo u vidu da su pozitivnije procjenjivali i vlastitu uključenost u školske aktivnosti i prisutnost nastavnih metoda koje potiču poduzetnost kod učenika u njihovoj školi.

Tablica 7.

Aritmetičke sredine, standardne devijacije i rezultati testiranja značajnosti razlika između učitelja i nastavnika u njihovim procjenama broja učenika koji posjeduju pojedina obilježja poduzetnosti s obzirom na duljinu radnog staža

	do 5 g.		6 – 15 g.		16 – 30 g.		iznad 30 g.		F
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	
Inovativno, kreativno rješavanje problema	2.48	0.666	2.57	0.717	2.65	0.798	2.75	0.789	3.34*
Efikasno komuniciranje	2.76	0.854	2.96	0.795	2.96	0.776	3.05	0.801	3.06*
Otvorenost za promjene i nova iskustva	3.00	0.903	3.27	0.902	3.23	0.959	3.25	0.894	2.64*

Napomena: * značajno uz $p < .05$;

U tablici su navedene vrijednosti za obilježja sa statistički značajnim razlikama u procjenama. Za razliku od radnog mjesta, duljina radnog staža nastavnika i učitelja znatno manje je diskriminirala njihove procjene o rasprostranjenosti osobina poduzetnosti kod učenika. Od ukupno 12, statistički značajne razlike javile su se u procjeni samo kod tri obilježja poduzetnosti: 1. inovativno, kreativno rješavanje problema; 2. efikasno komuniciranje i 3. otvorenost za promjene i nova iskustva (tablica 7.). Nalaz da je razlika u procjenama najveća između učitelja i nastavnika s pet i manje godina radnog staža i onih koji imaju više od 30 godina radnog staža ne iznenađuje s obzirom da je riječ o razlikama u njihovom radnom iskustvu.

5. Zaključak

Razvijenost obrazovanja za poduzetnost u osnovnim školama u Hrvatskoj ispitivali smo kroz nekoliko dimenzija: a) percepciju učitelja i nastavnika o aktivnostima škole kojima se potiče razvoj poduzetničke kompetencije kod učenika; b) percepciju učitelja i nastavnika o nastavnim metodama kojima se potiče razvoj poduzetničke kompetencije kod učenika; c) procjene učitelja i nastavnika o poduzetnim osobinama i ponašanju učenika. Osnovni cilj istraživanja bio je ustanoviti na koji se način u našim školama poučava poduzetnička kompetencija koja danas predstavlja jednu od temeljnih kompetencija potrebnih za rad i život u društvu znanja.

Analiza je bila svojevrsna procjena potreba (engl. *needs assessment*) kojim se nastojalo "snimiti stanje" u školama kako bi se na temelju dobivenih podataka i koncepata obrazovanja za poduzetništvo definiranih u literaturi i europskim dokumentima mogle dati sugestije za koncipiranje i uvođenje suvremenog modela obrazovanja za poduzetnost.

U analizi smo, slijedom uvida u znanstvene analize i dokumente Europske komisije, pošli od šireg pojma obrazovanja za poduzetništvo prema kojem ono obuhvaća razvoj osobina ličnosti i vještina koje omogućuju razvoj poduzetnog stava i ponašanja učenika u svakodnevnom životu, ali i stjecanje ekonomske pismenosti i znanja potrebnih za pokretanje posla. Kako naše istraživanje spada među prva empirijska istraživanja u ovom području u Hrvatskoj, nastojali smo obuhvatiti problem u njegovim osnovnim aspektima i nismo išli u detaljnija ispitivanja pojedinih dimenzija poduzetništva, a nismo bili ni u mogućnosti obuhvatiti sve njegove ključne dimenzije.

Na temelju dobivenih podataka može se zaključiti da je obrazovanje za poduzetnost u hrvatskim osnovnim školama djelomično prisutno. Ono nije rezultat planirane i osmišljene politike obrazovanja za poduzetništvo, nego se odvija u sklopu realizacije ciljeva drugih predmeta, a da pri tome nije osviješteno i imenovano kao obrazovanje za poduzetništvo ili poduzetnost. Obrazovanje za poduzetnost ni u novim, izmijenjenim nastavnim programima (HNOS), nije eksplicite koncipirano, pa ne iznenađuje što se u školama izvodi sporadično, a ne kao intencijska aktivnost s jasno definiranim ciljevima ili odgojno-obrazovnim postignućima učenika.

Stoga, ne iznenađuje da su učitelji i nastavnici za većinu istraživanih aspekata poučavanja poduzetništva najčešće odgovarali da su djelomično prisutni. Tek mali broj učitelja i nastavnika (tek od 20% do 25%) procijenio je da su osobine poduzetnosti rasprostranjene među svim ili većinom učenika u njihovim školama.

Rezultati testiranja značajnosti razlika u procjenama ispitanika s obzirom na njihovo radno mjesto (razredni učitelji i predmetni nastavnici) i duljinu radnog staža, upozoravaju na dva problema. Prvo, obrazovanje za poduzetnost problematičnije je u predmetnoj nego razrednoj nastavi. Kako je poduzetnička kompetencija kao temeljna kompetencija kroz-kurikularna, dobiveni nalaz upućuje na potrebu izrade integriranog kurikulumu i njezino definiranje kao kroz-kurikulumske modula ili teme na nivou nacionalnog kurikulumu. Drugo, statistički značajno manja zastupljenost mladih učitelja i nastavnika u odnosu na starije u aktivnostima škole koje potiču razvoj poduzetnosti učenika ne indicira samo problem razvoja učiteljske i nastavničke kompetencije za obrazovanje za poduzetnost kroz radno iskustvo u školi, nego i problem neadekvatnog inicijalnog obrazovanja učitelja i nastavnika. Stariji nastavnici i učitelji nisu tijekom svojeg inicijalnog profesionalnog obrazovanja bili osposobljavani za poučavanje poduzetničke kompetencije i logično je pretpostaviti da su tijekom rada stekli određeno iskustvo koje im omogućuje veći angažman i pozitivniji odnos prema poučavanju poduzetnosti u školama. Slabija zastupljenost i negativniji odnos mladih učitelja i nastavnika, koji nemaju veliko

radno iskustvo, indicira da ni oni tijekom inicijalnog profesionalnog obrazovanja nisu dovoljno osposobljeni za poučavanje poduzetničke kompetencije. Potreba za kvalitetnijim osposobljavanjem učitelja i nastavnika za poučavanje poduzetničke kompetencije zahtijeva osmišljavanje njezinog sustavnog integriranja u sustav stručnog osposobljavanja i kurikulare inicijalnog obrazovanja nastavnika i učitelja. U inicijalnom obrazovanju učitelja i nastavnika u tom su pogledu učinjeni prvi koraci. Naime, u akademskoj godini 2006./2007. na Učiteljskom fakultetu u Zagrebu uveden je izborni kolegij Učeničko zadrugarstvo, prvi takav kolegij u Hrvatskoj koji studentima razredne i predmetne nastave omogućuje stjecanje znanja iz učeničkog zadrugnog poduzetništva (Zagrebačko društvo za promicanje učeničkog i studentskog zadrugarstva, 2007.).

Iz učiteljskih i nastavničkih odgovora može se zaključiti da postoji potreba za uvođenjem sustavnog obrazovanja za poduzetnost u obvezno obrazovanje, što implicira izradu njegove jasne koncepcije i nastavnih programa, odnosno kurikuluma. Uvid u iskustva drugih zemalja i analize obrazovanja za poduzetnost upućuje da će za izradu kvalitetnih nastavnih programa biti potrebne daljnje konceptualne i empirijske analize, tim više što su takve analize u Hrvatskoj nedostatne.

Literatura

1. Domović, V.; Baranović, B.; Štibrić, M. (2007). Učitelji i uvođenje poduzetničke kompetencije u osnovne škole. U: Babić, N. (Ur.). *Kompetencije i kompetentnost učitelja*. Osijek: Učiteljski fakultet u Osijeku i Kherson State University, Kherson, Ukraine: 175–181.
2. Bornstein, D. (2003). *How to change the world: Social entrepreneurs and the power of new ideas*. New York: Oxford University Press.
3. Caird, S. (1990). What Does it Mean to be Enterprising? *British Journal of Management*, 1:137.
4. Davies, I.; Fülöp, M.; Hutchings, M.; Ross, A.; Berkics, M. (2004). Citizenship and enterprise: Issues from an investigation of teachers' perceptions in England and Hungary. *Comparative Education*, 40 (3):363–384.
5. Dees, J. G. (1998). *The Meaning of Social Entrepreneurship*. Occasional Paper. CASE (Centre for the Advancement of Social Entrepreneurship), Fuqua School of Business, Duke University, Durham. http://www.fuqua.duke.edu/centers/case/documents/dees_SE.pdf (3. 1. 2008.)
6. Drucker, P. F. (1995). *Innovation and entrepreneurship*. New York: Harper Business.
7. Gibb, A. (2002). In pursuit of a new 'enterprise' and 'entrepreneurship' paradigm for learning: Creative destruction, new values, new ways of doing things and new combinations of knowledge. *International Journal of Management Reviews*, 4 (3):233–269.
8. Gibb, A. (1987). Enterprise Culture – Its Meaning and Implications for Education and Training. *Journal of European Industrial Training*, 11 (2):1–38.
9. Hines, S. M. Jr. (2005). The Practical Side of Liberal Education: An Overview of Liberal Education and Entrepreneurship. *Peer Review*, 7 (3):4–7.
10. Kent, C. A. (1990). *Entrepreneurship education. Current developments, future directions*. Greenwood: Quorum Books.

11. Kuip, van der I.; Verheul, I. (2003). *Early Development of Entrepreneurial Qualities: the Role of Initial Education*.
12. Winifield, I. (2005). Fostering Social Entrepreneurship through Liberal learning in the Social Sciences. *Peer Review*, 7 (3):15–17.
13. European Commission (2006). Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning, 2006/962/EC.
14. European Commission (2004). Key competences for lifelong learning: A European reference framework, <http://ec.europa.eu/education/policies/2010/doc/basicframe.pdf> (31. 1. 2007.)
15. European Commission, Directorate General for Enterprise (2004). *Helping to create an entrepreneurial culture*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
16. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske (2006). *Nastavni plan i program za osnovnu školu*. HNOS. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.
17. Finnish National Board (2004). *National Core Curriculum for Basic Education*. Helsinki: Finnish National Board.
18. The Netherlands, Ministry of Education, Culture and Science (2005). An English version of attainment targets primary education: http://www.minocw.nl/english/education/doc/Kerndoelen_basisonderwijs_Engels.doc, February, 2005. Attainment targets basic secondary education: www.minocw.nl/english/education/pdf/kerndoelenVO_engels.pdf, February, 2005.
19. The structure and Balance of the Curriculum. 5-14 Guidelines (2000). Learning and Teaching Scotland, Glasgow.
20. Zagrebačko društvo za promicanje učeničkog i studentskog zadrugarstva (2007). Kolegij *Učeničko zadrugarstvo* za drugu akademsku godinu na Učiteljskom fakultetu u Zagrebu: http://www.hrvatske-skolske-zadruga.com/07_kolegij2.html (15. 12. 2007.)

Original scientific paper

Branislava Baranović, Marina Štibrić

*Institute for Social Research in Zagreb, Center for Research and Development of Education,
Zagreb, Croatia*

e-mail: baranov@idi.hr; marina@idi.hr

Vlatka Domović

Faculty of Teacher Education of the University in Zagreb, Zagreb, Croatia

e-mail: vlatka.domovic@idi.hr

Enterprise education – the perspective of teachers in compulsory schools

Abstract

The paper offers the results of an empirical study of enterprise education in Croatian compulsory schools. The entrepreneurship competence are not only the necessary qualifications and knowledge of economics for starting and running the business, but also personal characteristics and skills of individuals who wish to lead a successful professional and social life. The study was conducted in 2006 on a sample of 688 teachers from 25 primary schools in different regions of Croatia. The purpose was to find out how the teachers felt about the school activities and teaching methods which try to develop children's entrepreneurial skills and how they assessed children's entrepreneurial potential and behaviour. The aim was also to see if there were any differences in the teachers' perception due to the length of their experience or position (the first four years or the last four years of compulsory school).

The results show that more than 50% of all teachers occasionally organize and take part in those school activities which encourage children's entrepreneurial skills. Teachers in the first four classes of compulsory school generally make a higher evaluation of their pupils' entrepreneurial characteristics than those in the last four years of compulsory school. Teachers with longer experience have a more active approach to those school activities and teaching methods which encourage entrepreneurship competence. According to their teachers' evaluation, characteristics of entrepreneurial behaviour that most pupils show are openness about changes and new experiences, readiness for cooperation and dialogue with their peers and strong motivation for achievement. About one third of all examinees think that this is true for most or all pupils in their schools; for other characteristics the percentage is lower. The study results show that enterprise education should be a regular part of compulsory education which implies clearly defined planning and school curriculums.

Key words: enterprise education, entrepreneurship competence, compulsory education, classroom and subject teachers, length of teachers' experience, teaching methods, school activities.

Received in January 2008

Accepted in February 2008